

Отримано: 13 березня 2018 р.

Прорецензовано: 15 березня 2018 р.

Прийнято до друку: 19 березня 2018 р.

e-mail: razumovskaya_olga@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-1(69)/2-246-249

Шумейко О. А. Художньо-стилістичне використання нетрансформованих сталих висловів в українській поезії к. XX – поч. XXI століть. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 1(69), ч. 2, березень. С. 246–249.

УДК 821.161

Шумейко Олена Анатоліївна,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ НЕТРАНСФОРМОВАНИХ СТАЛИХ ВИСЛОВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ К. XX – ПОЧ. XXI СТОЛІТЬ

У статті схарактеризовано мовні механізми творення комічного, пов'язані з нетрансформованими сталими висловами. Поетична мова означеного періоду продовжує одну з характерних традицій творення комічного через зіткнення і смислову взаємодію різностильових за своїм забарвленням фразеологізму і контексту, що спостерігаємо в художній практиці. Найчастіше ефект комічного спричинює контрастивна взаємодія поетичного контексту з народнорозмовним сталим висловом.

Ключові слова: комічне, іронія, самоіронія, гумор, фразеологізм, семантика, лексема, поетична мова.

Шумейко Елена Анатольевна,

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков

ХУДОЖЕСТВЕННО-СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕТРАНСФОРМИРОВАННЫХ УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЙ В УКРАИНСКОЙ ПОЭЗИИ К. XX – НАЧ. XXI ВЕКОВ

В статье охарактеризованы языковые механизмы создания комического, связанные с нетрансформированными устойчивыми сочетаниями. Поэтический язык определенного периода продолжает одну из характерных традиций создания комического через столкновение и смысловое взаимодействие разностилевых за своей окраской фразеологизма и контекста что наблюдается в художественной практике. Чаще всего эффект комического создает контрастивное взаимодействие поэтического контраста с народноразговорным устойчивым сочетанием.

Ключевые слова: комическое, ирония, самоирония, юмор, фразеологизм, семантика, лексема, поэтический язык.

Olena Shumeyko,

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv

ARTISTIC-STYLISTIC USE OF NON-FORMATED STEEL EXPRESSIONS IN UKRAINIAN POEZY END XX – S. XXI CENTURY

The article describes the linguistic creation mechanisms of the comic, associated with non-reformed constant expressions. The poetic language of this period continues one of the characteristic traditions of the creation of a comic through the collision and semantic interaction of the different-colored by the color of phraseology and context that we observe in the artistic practice.

The conceptual point of intersection of two different levels of phenomena – phraseology and lyrics – is their anthropocentric nature. Therefore, it seems logical to use productive use by Ukrainian poets of phraseologisms whose semantics are connected with the theme of human existence. In the sphere of poetic image falls the author himself as an object of artistic reflection, self-esteem. Often, the comic effect causes the contrastive interaction of the poetic context with the popular conversational constant expression.

In the analyzed poetry, it is particularly perceptible to rethink and deny many of the traditional assessments that have emerged in Soviet reality regarding certain social events, ideals, and the like. This rethinking is mostly ironic. The irony itself as a component of the content structure of the poetic text is expressed through non-translated phraseologisms, which, in appropriate contexts, function as peculiar markers of gradual semantics. In this case, the gradation of the ironic imagery can go in two directions: from phraseology to the further context and, conversely, from the context to the phraseologism, which in this case is the culmination point of verbal imagery.

In some cases, the phraseologism acts as a header sign of the ironic nature of the semantics of the whole work.

Key words: comic, irony, self-irony, humor, phraseology, semantics, lexeme, poetic language.

В українському мовознавстві поза увагою дослідників залишається дослідження мовних механізмів творення комічного в українській поезії к. XX – поч. XXI століть. У поетичних творах цього періоду виразно заявляє про себе комчний струмінь у громадянській, філософській та інтимній ліриці.

Метою статті є виявлення і дослідження нетрансформованих фразеологізмів як одного з дієвих мовних засобів вираження комічного в українській поезії означеного періоду.

Об'єкт дослідження – мова української поезії к. XX – поч. XXI століть.

Актуальність зумовлюється необхідністю монографічного опису комічного в українській поезії означеного періоду; потребою вивчити мовні засоби вираження комічного та схарактеризувати їх у контексті індивідуальних стилів.

Наукова новизна полягає в тому, що визначено і схарактеризовано художньо-стилістичне використання нетрансформованих фразеологізмів як одного з дієвих мовних засобів творення комічного.

На сьогодні між фразеологами немає однастайності щодо визначення меж фразеологічних одиниць. Так, якщо науковці керуються такими основними ознаками, як відтворюваність у мовному потоці та цілісність значення, до фразеології відносять ідіоми, прислів'я, приказки, афористичні вислови, мовні штаampi і кліше (див. О. Бойко [1], В. Калашник [3–4], Л. Скрипник [6]). Такий погляд на сутність фразеологізмів видається нам цілком слушним і науково вмотивованим.

Тому при доборі фактичного матеріалу ми дотримувалися цієї ж точки зору, тобто широкого розуміння предмета фразеології, що дозволило, у свою чергу, залучити до аналізу всі сталі сполуки, що є носіями комічного.

Дослідники одноставно відзначають, що суттєвою ознакою фразеологічної одиниці є особлива експресивна насиченість чи образність. Як підкреслює П. Дудик, “неемоційних, стилістично незорієнтованих фразеологізмів не буває” [2, с.179]. Вони відбивають мислення і почуттєву сферу людини сконденсовано, глибоко, почуттєво-емоційно. З погляду емоційного ставлення носії мови до конкретного явища фразеологізми поділяються на дві групи. До першої групи належать ті звороти, що набули емоційного забарвлення внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене значення фразеологізму. До другої групи входять фразеологізми, емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого фразеологічною одиницею.

Для української поезії другої половини к.ХХ – поч.ХХІ століть сторіччя, де тісно переплітаються традиційні художні системи з модерністськими й постмодерністськими, що виразно маніфестують суб’єктивне авторське начало, часто руйнування усталених канонів, переосмислення традиційних ціннісних орієнтирів, фразеологія виступає благодатним матеріалом для комічного змалювання дійсності, особливо іронічного.

Концептуальною точкою перетину двох, здавалося б, малосумісних, різнорівневих явищ – фразеології та лірики – є їхній антропоцентричний характер. Тому закономірним видається продуктивне використання українськими поетами-ліриками фразеологічних одиниць, семантика яких пов’язана з темою буття людини. У сферу його поетичного зображення потрапляє і сам автор як об’єкт художньої рефлексії, самооцінки. Це особливо виразно простежується в поетичній творчості І. Калинця.

Сталі вислови використовуються як засіб самоіронії ліричного суб’єкта, який може ототожнюватися з особою автора, наприклад: “Салонний з біса я поет, / та тільки де мої салони, / моїх поклонників поклони – чи ж не салонний я поет?” [9, т.2, с. 75]; “Ось тобі, вбога пуста голова, / перше знамення Різдва – / снігу добув ти для білих поем, / вітру черпнувши плащем” [7, с.31]. У першому прикладі подальше розгортання контексту переконує в тому, що фразеологізм з біса вжито в іронічному значенні: по-перше, функціонує тавтологічне словосполучення *поклонників поклони*, в якому обігрується спільний для обох лексем корінь; по-друге, риторичне питання останньої предикативної частини є по суті іронічною відповіддю. Відчутним є перегук цих рядків із поезії І. Калинця з рядками вірша І. Франка “Vivere memento”: “Який же я у біса декадент?”. У другому прикладі фразеологізм *пуста голова* – зневажл. “нерозумна, непуцяща людина” [19, с. 183] – супроводжується епітетом з оцінною семантикою *вбога*, що посилює самоіронію, яка підтримується поєднанням із трансформованою стійкою сполукою високого стильового забарвлення *знамення Різдва* (пор. *знамення часу, епохи* [19, с. 340]), що контрастує з попереднім фразеологізмом.

Художньо-стилістичний ефект нетрансформованих фразеологізмів увиразнюється використанням в одному з ними контексті трансформованих сполук. Так, фразеологізм *вітер у голові* (*грає, віє, свище, посвистує*), який характеризує легковажну, несерйозну людину [19, с. 131], уживається І. Калинцем у такому оксимороні: “люба / ми обоє / це жовтодзобі / бо що / ми знаєм / у голові / лиш вітер / отакі / ми всевіди” [9, т.1, с.88]. У цьому контексті автор ніби наділяє фразеологічну єдність протилежною семантикою, що і вносить гумористичний ефект, який підтримується подальшим контекстом, теж побудованим на оксимороні: “а що / ми маєм / ложе / із трав / нескошених / отакі ми / розкошичі / а що / ми вмієм / написане / закреслили / отакі ми / рукомесники” [9, т. 1, с. 88].

Заключна строфа цього вірша формується з двох сталих сполук “ми не із світу / сього / ми / з неба / сьомого” [9, т. 1, с. 88]. Припускаємо, що для створення першого словесного образу автор міг скористатися як фразеологізмом *не від миру сього* (ірон. “не такий, як усі; особливий, незвичайний, дивний”) [19, с. 489], так і сталою сполукою *цей (сеї) світ* (заст. “земне життя як протиставлення потойбічному, загробному”) [19, с. 785]. Другий словообраз з’являється при творчому використанні фразеологізму *на сьомому небі (бути)* – хтось “дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий” [19, с. 539]. Іронія є наслідком взаємодії семантики трансформованих зворотів *не із світу сього – з неба сьомого*, між якими встановлюються зіставно-протиставні відношення і які зазнають у результаті цього подвійної актуалізації.

Фразеологізми, що є засобами комічного, здебільшого стосуються сфери життєдіяльності персонажів ліричної поезії, зокрема їхньої поведінки, напр.: “Аж гай шумів, так солодко хропли!” [11, с. 181]; “Іх демагогія ясна: / Аби лишалося *шито-крито*. / Навіщо чесність голосна? Погано, як багато зна Іван про хліб або корито” [8, с. 167]; “Завжди / тишився я / якої ти заспіваси завтра” [9, т. I, с. 235]; “мова йтиме про зухвальця / даймо спокій тим / кому заціпило” [9, т. I, с. 235]; “І різнику в чоло зацідив прасом. / Той більш не буде торгувати м’ясом, / він горілиць лежить і *ні мур-мур*” [7, с. 74] або певних дій: “Я привів своє військо, а ти мене ошукав. / Що ж ти хочеш, козацький ти макогон, / Щоб у тих болотах мені *жаба цицьки дала*?” [10, с. 12]. Спектр комічного зображення охоплює м’який гумор та іронію, зумовлені особливостями семантичної організації поетичних контекстів.

Стосунки між людьми змальовуються іронічно за допомогою і таких фразеологізмів, що мають інгерентне оцінне значення, як-от: “А ти тут хто? *Приший кобили хвіст*” [11, с. 187]; “Де часом вам і слава бренькне, / Підтулумбасить, як на те; / Де ви в катів *на побігеньках* / Все ж курдюками трясете” [15, с. 105].

Характерним для ідіостилію М. Данька є розташування аналізованих одиниць у кінціві твору, що сприймається як своєрідний висновок: “Паскудники навушницьких мастей! / Хоч би в сірка позичили очей, / Коли говорите “всю правду в очі!”” [8, с. 22]. Саркастичний ефект нарощується введенням перифрази, в основі якої лежить розгорнута метафора. У цьому контексті реалізується друге значення сталої сполуки “постійно відчувати сором, негідність свого вчинку” [19, с. 662], яка зазнає інверсії. Функціонування аналізованого вислову в предикативній частині з бажальною модальністю підкреслює саркастичне значення контексту.

Відзначимо, що властива загальнономовному значенню фразеологізму семантика комічного в поетичних контекстах може змінюватися. Так, фразеологізм *розбити глек* у побутовому мовленні вживається для зображення ситуацій міжособистісних стосунків у гумористичному плані, але в авторському тексті змінює характер своєї оцінної семантики на іронічний: “Тому природно, що сусідній грек / не хтів би з ними *розбивати глек*” [11, с. 76], – оскільки характеризує не стосунки окремих людей, а відносини між народами.

М. Самійленко, зокрема, розкриває семантику вживаних фразеологізмів подальшим контекстом: “Коли потрапила коса на камінь, / Що не помиримось ніяк? / Віками / З великого ума, вірніше, здуру, / З *невбитого ведмеда ділим шкуру*. / У без-

порадній радості Вкраїна / Синами не намілується” [16, с. 25]. Автор використовує синонімічне слово (з великого розуму – ірон. “необдуманно, здуру” [19, с. 761]), що підсилює іронічне забарвлення контексту, цьому сприяє і вставне слово *вірніше*, яке характеризує виклад думки.

Для постмодерністської поезії властиве поєднання високого та низького, що зумовлюється особливим, іронічним у своїй основі поглядом автора на світ. Це знаходить своє характерне вираження в особливостях побудови поетичних контекстів. Розглянемо найбільш показові випадки вживання нетрансформованих фразеологізмів, художній ефект яких ґрунтується на означеній рисі поезії аналізованого періоду, звертаючи особливу увагу при цьому на лінгвальні механізми вираження комічного.

Своєрідний художній образ із відтінком гіркої іронії спостерігаємо в такому контексті з поезії І. Калинця: “Приходжу пригадати / що гаї калинові / **корова язиком злизала** / цвіте калинова бутафорія / по театральних закамарках” [9, т. 1, с. 303]. Іронія виникає внаслідок взємодії високого звучання словообразу *гаї калинові*, що є національним символом України, із фразеологізмом *корова язиком злизала*, що має розмовний колорит. Іронічність, як бачимо, підтримується подальшим розгортанням метафоричного образу.

Фразеологізм *думу думати*, що має народнопоетичне забарвлення й високе звучання, використовується в невідповідному йому за стилем контексті, що і створює іронічний ефект: “Корабель пливе водограй грає /а Ходя ходить/ ходить він подвір’ям та й **думу думас**/ з якого б це доброго дива погендлювати” [12, с. 79]. Ужита у вірші Неди Неждани “КВ. 10.” стала сполука *думу думати* подібна за структурою до попередніх тавтологічних утворень цього контексту (*водограй грає, ходя ходить*), але з нею стилістично контрастує лексема *погендлювати*.

Фразеологізм *жити як у Бога за пазухою* [19, с. 42], що містить максимальну позитивну оцінку життя людей, у вірші І. Калинця “Василій Любчик” набуває сатиричного звучання. Ця стала сполука знаходиться в препозиції й розкривається подальшим контекстом: “**Живемо як у Бога за пазухою**: / заслуги, вислуги, вислизуємо звинно. / Звісно, професоруємо, а межистравними павзами / згадуються наші діла доброчинні” [9, т. 1, с. 95]. Автор створює мовний образ використанням неологізмів *професорувати*, *межистравний* та енантіосемічним переосмисленням сполуки “діла доброчинні”, що згадуються не в якийсь інший, більш доречний для цього час, а в *межистравні павзи*.

Сталий вислів *корова на льоду* розташовується після авторської метафори: “а хто ж отой мовчун – нічний і спокійний / творця невдалий жарт? **корова нальоду?** / віки його знайшли і міткою нашили / старезну коляду на спину молоду” [13, с. 13]. Іронічність фразеологізму підсилюється питальною модальністю речення. І. Римарук використовує цей словообраз у позитивному плані, для створення доброзичливої іронії.

За нашим спостереженнями, народні прислів’я вживаються, по-перше, як засіб вираження самоіронії ліричного суб’єкта: “Отож доживсь... / Хоч голова вже срібна, / А розкумекати зумів не все. / Його професія завжди потрібна: / **Теля покірно дві корівки ссе**” [14, с. 182]. По-друге, їх вживання потрібне для оцінно-сатиричного або іронічного зображення негативних явищ дійсності. Не в усіх випадках оцінність і характер вияву комічного проявляються виразно й однозначно, такою мірою, щоб вислови можна було декодувати й чітко визначити специфіку вияву в них оцінно-експресивної семантики. Найчастіше прислів’я, приказки, прокльони, побажання в контексті реалізують свій звичайний семантичний потенціал, як, наприклад: “Сидять по шпарах всі мужі хоробрі, / всі правдолюбів, **чорт би вас побрав**. / Чи людська добрість – тільки добрість, / поки без сил, без мужності, без прав / запомогти, зарадити...” [17, с. 30]; “Я відразу збагнув, що це перекупка – / скупує й перепродує ці ями, / але, не торгуючись, / вийняв з кишені гроші й віддав – / на, **щоб ти землі сирій наїлась**” [17, с. 36]; “Циганки щедрі на слова, / **казати – ціном не махати**” [17, с. 32].

Зрідка спостерігаємо функціонування нетрансформованих сталих висловів у назвах поезій, наприклад: “**Чортова дюжина поезій про любов**” [18, с. 54]. Іронічний ефект досягається зіткненням лексеми *любов*, що має піднесене звучання, і сталої сполуки зі зниженим забарвленням.

Як лейтмотив функціонує в поезії М. Данька фразеологізм канцелярського походження *заднім числом* (“із запізненням” [19, с. 948]), яка є своєрідним підсумком для кожної строфи і вносить у контекст саркастичний струмінь: “Життя учило й перевало, Як вирізнять добро і зло. Вже й правди бовкнули чимало... **Заднім числом!** Тепер, куди б не понесло, Дволикість беремо в дорогу, Авжеж, мудрішаєм потроху... **Заднім числом!**... Сумління високо зросло: Чуже кохаєм більш, як кривне. Хто ж ми? Згадаємо напевне... **Заднім числом!**... І що нам травень, а чи грудень, Чи звать корову ще й ослом? Бігме, собою будем, будем... **Заднім число!**” [8, с. 164]. Автор передає думку, що все зроблене, і те, що буде здійснене колись, є невчасним у розвитку національного самоусвідомлення українців. У зв’язку з цим контекстом виникає асоціація з фразеологізмом, що має розмовно-просторічний характер, *заднім умом*. Для акцентування сталої сполуки використовується синтаксичний засіб – три крапки, які збільшують паузу й посилюють ефект несподіваності.

Отже, для поетичної мови к. ХХ – поч. ХХІ сторіч властивим є широке використання нетрансформованих фразеологізмів як засобів створення комічного. У структурі поетичного тексту такі фразеологізми виконують різні функції щодо його художньо-сміслової організації. Поетична мова означеного періоду продовжує одну із традицій створення комічного внаслідок зіткнення високого і низького забарвлення, яке, відповідно, має або фразеологізм, або контекст, у якому вона функціонує. Гумор виникає в тих контекстах, в яких фразеологічна одиниця з розмовним забарвленням використовується в описах явищ природи. Іронічні контексти створюються сталими висловами тоді, коли вони стосуються життя людей чи певних суспільних явищ. У поодиноких випадках лексеми, що є синонімічними до фразеологізму, створюють не тільки градацію образності, а й по суті зумовлюють виникнення іронічного контексту, при цьому не останню роль відіграють вставні конструкції. За нашими спостереженнями, градація іронічної образності може йти двома напрямками: від фразеологічної одиниці до подальшого контексту і, навпаки, від контексту до фразеологічної одиниці, що в цьому випадку є кульмінаційною точкою словесної образності. Винесення стійких сполук у назву вірша зумовлене його іронічною структурою в цілому. Нетрансформовані фразеологічні одиниці з лайливою семантикою використовуються для створення самоіронії, посилюючи ту оцінку ліричного героя, яка нав’язується і з якою автор не погоджується.

Література:

1. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навч. посібник для студ. філол. спец./Н. І. Бойко – Ніжин: Редак.-видав. відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. – 217 с.
2. Дудик П. С. Стилїстика української мови: Навч. посібник. /П. С. Дудик– К.: Видавничий центр „Академія”, 2005. – 368 с.
3. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду (Семантико-типологічний аспект): Автореф. дис. ...докт. філол. наук. /В. С.Калашник– Дніпропетровськ, 1992. – 40 с.
4. Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: Семантико-типологічний аспект. / В. С.Калашник– Харків: Вища школа, 1985. – 172 с.
5. Лисецька Н., Міханько В. Емоційність у мові / Н.Лисецька, В. Міханько //Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, Серія: Філологічні науки. –Луцьк, 2000. – Вип. 2. – С. 213–215.
6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. /Л. Г.Скрипник– К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

7. Андрухович Ю. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія». Колекція віршів. – Івано-Франківськ: Лілея / Ю. Андрухович– НВ, 2002. – 112с.
8. Данько М. М. Й сонця прихилив би!..: Поезії. / М. М.Данько – К.: Рад. письменник, 1991. – 204 с.
9. Калинець І. Зібрання творів: У 2 т. / І. Калинець– К.: Факт, 2004. – Т. I, II.
10. Костенко Л. В. Берестечко: Історичний роман. / Л. В.Костенко– К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
11. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур: Вірші,поема-балада, драматичні поеми. / Л. В.Костенко– К.: Рад.письменник, 1987. – 207 с.
12. Неждана Неда. Котивишня: Збірка віршів. /Неда Неждана.- К.: Смолоскип, 1996. – 108 с.
13. Римарук І. Нічні голоси: Поезії. / І. Римарук– К.: Рад. письменник, 1991. – 95 с.
14. Руденко М. Д. Поезії. /М. Д. Руденко– К.: Дніпро, 1991. – 413 с.
15. Самійленко М. О. Дзвони: Поема. / М. О. Самійленко– К.: Дніпро, 1994. – 30 с.
16. Самійленко М. О. ...пошерхом крила: Поезії. /М. О. Самійленко– К.: Укр. письменник, 1993. – 197 с.
17. Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране. / В. Стус– К.: Дух і літера, 1999. – 383 с.
18. Чубачівна О. В. Вдячність деревам: Поезії. /О. В.Чубачівна– К.: Рад. письменник, 1991. – 94 с.
19. Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1993.